

Т.В. Куренна

САМОАКТУАЛІЗАЦІЯ ЯК ІНТЕГРАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПЕДАГОГА

Розглянуто теоретичні підходи до проблеми самоактуалізації особистості, проведено порівняльний аналіз результатів експериментального дослідження загального рівня само актуалізації та її окремих показників студентів педагогічних спеціальностей та вчителів. Обґрунтовано значення самоактуалізації в розвитку особистості майбутнього вчителя та її інтегруюча роль в функціонуванні та формуванні ціннісно-сміслової сфери.

***Ключові слова:** самоактуалізація особистості, цінності, духовні цінності, розвиток ціннісно-сміслової сфери майбутніх учителів.*

Актуальність проблеми. Усвідомлення нагальної потреби реформування системи освіти України, підвищення її якості, конкурентоспроможності, ефективності функціонування і перспективності розвитку ставить ряд вимог до кадрового забезпечення галузі. Особлива увага при цьому прикута до вчителя – як професіонала, особистості, втілювача прогресивних ідей та поглядів, людини, від якої суспільство в першу чергу чекає позитивних результатів навчання і виховання дітей. Тому виникає потреба визначити професійно обумовлену специфіку розвитку особистості майбутнього педагога та виявити психолого-педагогічні резерви його оптимізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема входження людини в професійну діяльність активно досліджується в психологічній науці та характеризується розмаїттям термінів, які використовуються для її опису: «професіоналізація», «професійне становлення», «професійне самовизначення», «професійна самореалізація» тощо. Запропоновані поняття не повною мірою враховують активність особистості в контексті розгортання її потенційних можливостей, пошуку власного місця у професійній діяльності.

В той же час, праця для справжнього професіонала, за словами Л.І. Анциферової, є центральною життєвою цінністю, основою для самовизначення і способом самоактуалізації [2].

Поняття самоактуалізації розглядається у психологічних дослідженнях як процес, що спрямований на розгортання особистісних ресурсів, потенцій, можливостей [10], усвідомлення особистістю перспектив власного і суспільного розвитку, вміння бачити альтернативи, бути відповідальним за власний вибір, оволодівати індивідуальним стилем діяльності [4]. У професійній діяльності самоактуалізація є реалізацією провідних цінностей людини, що співпадають з вищими цінностями буття [7] або в більш загальному – реалізацією ціннісно-сміслового потенціалу особистості [5], системним механізмом розвитку як в процесі професійної діяльності, так і в період підготовки до неї, під час навчання [6].

Таким чином, можна визначити самоактуалізацію як процес саморозвитку особистості, її внутрішньо детермінованого особистісного росту, прийняття

людиною суб'єктної позиції щодо власної життєдіяльності, що спрямований на проектування життєвої стратегії, побудову ієрархії цінностей та здобуття смислу життя. У даному контексті також важливою є думка Є.В. Селезньової, яка розглядає самоактуалізацію в якості інтегративної особистісної компетентності, що складається з окремих її видів: аксіологічної, часової, когнітивної, креативної, аутопсихологічної, комунікативної. Аксіологічна компетентність, основою якої є цінності самоактуалізації, виступає базовим компонентом самоактуалізації, критерієм її перетворення в інтегративну особистісну компетентність. Спонтанність та автономність автор називає метакомпетентностями, які відіграють роль механізму суб'єктної регуляції функціонування інших компонентів само актуалізації [9, с. 181-183].

Отже, значущість самоактуалізації в професійному становленні особистості визнається науковцями беззаперечною, проте, недостатньо розробленими залишаються питання експериментального дослідження проявів даного феномену, їхнього місця в багатокомпонентній структурі особистості педагога, взаємозв'язків із ціннісно-сміисловою сферою.

Метою статті є аналіз результатів вивчення рівня розвитку самоактуалізації особистості майбутніх учителів та її ролі в функціонуванні ціннісно-сміслової сфери.

Виклад основного матеріалу. Дослідження самоактуалізації як провідного орієнтиру для особистісного зростання і розвитку майбутніх учителів проводилося нами за допомогою тесту самоактуалізації особистості (САМОАЛ). Він був розроблений Н.Ф. Каліною за участі А.В. Лазукіна як варіант адаптації опитувальника Е.Шострем PQI (Personal Orientation Inventory) з урахуванням специфічних суспільних змін.

За формою даний тест є опитувальником і містить 100 пар тверджень, результати альтернативного вибору яких дозволяють визначити загальний рівень прагнення особистості до самоактуалізації, а також показники окремих її проявів за 11 шкалами. Наведемо отримані результати.

Середній показник рівня прагнення до самоактуалізації майбутніх учителів становить 49,71 бала. У 42,94% опитаних даний показник перебував у межах норми (45-55 балів), за нижньою межею опинились 31,07% студентів і лише 25,99% потрапили у так званий «діапазон самоактуалізації» (більше 55 балів). Значний відсоток респондентів з низьким прагненням до самоактуалізації викликає занепокоєння, адже говорить про неможливість молоді віднайти і проявити себе, про наявність ряду психологічних проблем і, за певних обставин, про схильність до психічних розладів. Необхідність витримувати тиск напруженого навчання, долати складні життєві ситуації, гармонійно існувати в швидкому та насиченому темпі інформаційного суспільства вимагає від особистості відповідної психологічної готовності. Інакше виникає внутрішній дисбаланс, який має ряд зовнішніх проявів: на фоні загальної дезадаптації спостерігається надмірна тривожність, невпевненість у собі, залежність від обставин, схильність до афективних проявів тощо.

Прослідкуємо показники рівня самоактуалізації за курсами навчання (рис. 1). Помітно, що відмінності в цифрах незначні, проте тенденція наступна: зростання від I до II курсів, зниження на IV і більш різке падіння на V курсі.

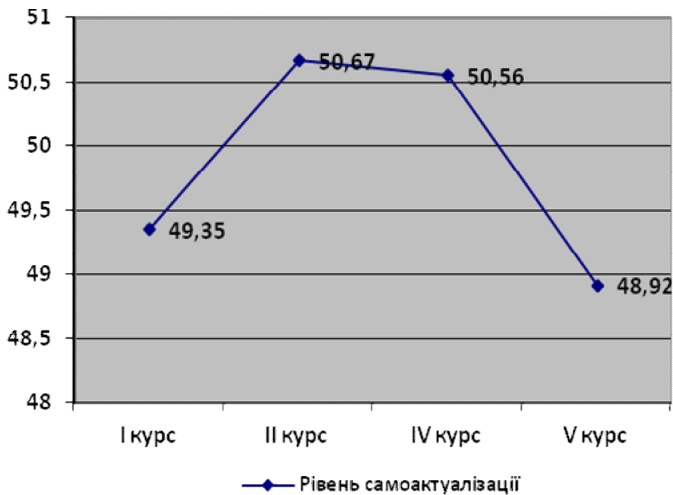

Рис. 1. Динаміка прагнення до самоактуалізації серед студентів різних курсів

Такий результат виглядає несподіваним, адже випускники в процесі навчання вже пройшли певні етапи особистісного та професійного становлення, які б мали стимулювати позитивні якісні зміни в мотиваційній, емоційно-вольовій та ціннісній сферах, породжувати зрілість суджень, нове мислення і світосприйняття. Власне, все те, що і характеризує особистість, яка здатна до самоактуалізації.

Пояснити виявлене протиріччя допоможе аналіз показників, отриманих за окремими шкалами даного тесту (табл.1).

За більшістю шкал дані знаходяться в межах середнього рівня, порівняно вищими вони є за шкалами «Цінності», «Креативність» та «Орієнтація в часі». Це свідчить про те, що прагнення студентів до самоактуалізації проявляється переважно через підтримку відповідних цінностей, творчий, нестандартний підхід до вирішення життєвих питань і усвідомлення важливості цілісного сприйняття часових проміжків.

Найнижчими є показники за шкалами «Погляд на природу людини», «Аутосимпатія» та «Спонтанність», тому майбутнім педагогам потрібно змінювати негативне ставлення до себе та інших людей, підвищувати віру у власний успіх на шляху здолаття перешкод, адже інакше неможливо ефективно працювати над собою і розвивати професійно важливі якості.

Аналіз структурних компонентів самоактуалізації за курсами навчання свідчить про наявність певних вікових особливостей даного явища (табл. 1), проаналізуємо статистично значущі відмінності (табл. 2).

Таблиця 1

Розподіл показників за шкалами тесту самоактуалізації особистості у студентів та вчителів

Шкали	Середній показник (у %)					
	I курс	II курс	IV курс	V курс	Студенти в цілому	Вчителі
Орієнтація в часі	52,81	53,64	55,97	50,83	53,56	59,85
Цінності	60,00	61,61	54,82	50,69	55,37	63,9
Погляд на природу людини	47,72	49,82	45,83	38,96	44,58	61,18
Потреба у пізнанні	51,75	51,61	53,75	53,33	52,99	57,08
Креативність	55,91	55,56	55,09	53,19	54,84	55,39
Автономність	41,52	43,70	46,57	47,08	45,09	36,21
Спонтанність	36,61	37,04	38,98	43,89	39,55	34,56
Саморозуміння	44,39	46,48	49,03	47,50	47,12	48,46
Аутосимпатія	40,00	40,74	46,39	46,67	44,41	35,69
Контактність	46,49	47,90	51,11	48,33	48,87	50,92
Гнучкість у спілкуванні	48,77	49,38	48,47	48,75	48,64	49,49

Таблиця 2

Оцінка відмінностей між студентами різних курсів за показниками тесту само актуалізації

Показник	I-II	I-IV	I-V	II-IV	II-V	IV-V
	t-Stud / p	t-Stud / p	t-Stud / p	t-Stud / p	t-Stud / p	t-Stud / p
Цінності	-0,72	2,10*	2,85**	2,80**	3,38**	1,21
Погляд на природу людини	-0,77	0,67	2,70**	1,47	3,46** *	2,12*
Спонтанність	-0,15	-0,85	-2,46*	-0,69	-2,31*	-1,71
Аутосимпатія	-0,22	-2,07*	-2,00*	-1,80	-1,67	-0,08

Примітка. * - $p < 0,05$, ** - $p < 0,01$, *** - $p < 0,001$

Таким чином, спостерігається різке зниження рівня показників за шкалами «Цінності» та «Погляд на природу людини» серед випускників порівняно зі студентами початкового етапу навчання, хоча від I до II курсу цифри зростають. Зважаючи на роль даних шкал у професійному становленні майбутніх педагогів, ми пов'язуємо такі тенденції з завершенням вивчення дисциплін психолого-педагогічного циклу, які насичені професійно-орієнтованими завданнями і сприяють розвитку відповідних змісту професії

цінностей. Тому поступово ці важливі для роботи вчителя здобутки втрачаються, адже не знаходять продовження в змісті інших навчальних дисциплін. З наближенням випуску студенти починають позитивніше оцінювати себе, стають емоційно розкутішими, відкритішими й автономними, однак варто підкреслити помітний злам в їхній самосвідомості на V курсі. Невизначеність майбутнього, інтуїтивне розуміння невідповідності рівня власних знань і досвіду вимогам ринку праці, типовий для молоді максималізм з бажанням отримати все і одразу без надмірних зусиль призводить до певної часової дезорієнтації, появи невпевненості у власних можливостях, хаотичного пошуку результативних зразків поведінки на фоні зниження рівня саморозуміння та креативності.

З метою співвіднесення виявлених особливостей з майбутньою професійною діяльністю студентів проведемо їхній порівняльний аналіз з результатами дослідження самоактуалізації особистості вчителів. Підкреслимо, що прагнення до самоактуалізації у даній категорії виявилось достовірно вищим – 54,02 бала, крім того відсоткові співвідношення більш оптимістичні: 35,39% педагогів мають високі показники, 63,08% – середні, низькі ж результати продемонстрували лише 1,54% досліджуваних. За окремими шкалами тесту відмінності даних представлені в табл. 1, а оцінка їхньої статистичної значущості – в табл. 3.

Таблиця 3

Оцінка достовірності відмінностей між вчителями та студентами за показниками тесту самоактуалізації особистості

Показник	В-I курс	В-II курс	В-IV курс	В-V курс	Вчителі-студенти в цілому
	t-Stud/ p	t-Stud/ p	t-Stud /p	t-Stud /p	t-Stud /p
Рівень прагнення до самоактуалізації	3,27**	2,54*	2,67**	2,90**	4,12***
Орієнтація в часі	2,14*	1,99*	1,19	2,37*	2,27*
Цінності	1,87	1,13	3,97***	4,23***	4,75***
Погляд на природу людини	5,08***	4,51***	5,81***	7,21***	7,74***
Потреба у пізнанні	1,91	2,01*	1,28	1,33	1,87
Автономність	-1,99*	-2,92**	-3,77***	-3,22**	-4,06***
Спонтанність	-0,79	-0,96	-1,78	-3,50***	-2,53**
Аугосимпатія	-1,34	-1,55	-3,53***	-3,18**	-3,35***

Примітка. * - $p < 0,05$, ** - $p < 0,01$, *** - $p < 0,001$

Узагальнення результатів приводить до наступних висновків. Вчителі вбачають можливості власної професійної і, варто думати, особистісної самореалізації в служінні відповідним цінностям (істини, добра, краси, справедливості тощо), в гармонійних міжособистісних взаєминах, основою яких є позитивна оцінка інших людей. Іде мова про відомий педагогічний оптимізм, без якого робота вчителя перетворилася б у передачу інформації, просту фіксацію навчальних досягнень (чи втрат) учня або, що найгірше, у невиправдане розвішування ярликів на кшталт «здібний» чи «нездара». Студентам не вистачає віри в людей, широго доброзичливого ставлення до них, а відмінність між вчителями і п'ятикурсниками за шкалою «Погляд на природу людини» взагалі різюча – практично 22 одиниці. Більше того, саме студенти початкового етапу навчання за важливими показниками самоактуалізації (зокрема, і за шкалою «Цінності») виявилися навіть ближчими до педагогів, ніж без п'яти хвилин фахівці.

Отже, в процесі підготовки у ВНЗ відбуваються важливі для професійної діяльності «особистісні втрати» і, на нашу думку, злам припадає саме на середину навчання й інерційно набирає обертів до випуску, поглиблюючись традиційними кризовими явищами цього перехідного моменту в житті молоді людини.

Аналіз низьких показників за шкалами «Спонтанність», «Аутосимпатія» та «Автономність», які, власне, найнижчі серед всіх категорій опитаних, розкриває перешкоди, які заважають вчителям досягти високого рівня самоактуалізації. На думку представників гуманістичної психології автономність є критерієм цілісності особистості, її зрілості та самодостатності, а у поєднанні з позитивною оцінкою себе – ще й основою психологічного здоров'я. Педагоги виявилися залежними – від соціальних стереотипів, життєвих обставин, освітянських стандартів і директив, самоактуалізація для них ще не стала способом життя, а залишається омріяним прагненням.

У той же час, самоактуалізація і пов'язані з нею ціннісно-сміслові складові особистості, мотиви, особливості самоставлення і ставлення до професії взаємопов'язані між собою і являють інтегральну характеристику розвитку особистості – особистісний самоактуалізаційний потенціал, основу якого складають саме цінності само актуалізації [8, с. 10].

Вчителі ж ніби виступають заручниками власної соціальної ролі, адже, маючи значні особистісні ресурси, вони не лише не можуть вповні їх реалізувати, а й відчують себе залежними від держави внаслідок її суперечливої освітньої політики. Студенти за певними характеристиками більш гнучкі в сучасному житті, вони володіють позитивною внутрішньою «свободою для» (в термінах Е.Фромма), що є значущим для розвитку їхнього прагнення до самоактуалізації.

Також важливим показником самоактуалізації є шкала «Орієнтація в часі», за якою результати вчителів є достовірно вищими. Студенти ніби перебувають в «передчутті життя», окрилені ймовірністю майбутніх успіхів. Їм властива оманлива переконаність на зразок: «Прийде час, закінчу навчання і заживу по-справжньому, так, як давно мріяв», що певною мірою знецінює теперішнє і гальмує процес саморозвитку та самореалізації молоді. Можемо припустити, що

педагоги більш схильні жити сьогоднішнім, а не відкладати життя на потім. Єдиною засторогою, зважаючи на попередні дані, є висока ймовірність жити не за принципом «тут і тепер», а одним днем через непрогнозованість майбутнього.

Наступним етапом роботи було проведення кореляційного аналізу методом обрахунку коефіцієнта лінійної кореляції r Пірсона. Він дозволяє прослідкувати, наскільки показники самоактуалізації узгоджені з іншими характеристиками ціннісно-сислової сфери студентів. В опис кореляційних зв'язків включені лише дані з рівнем статистичної значущості $p < 0,05$, $p < 0,01$ та $p < 0,001$. Варто наголосити, що саме в різноманітності даних зв'язків знайшла своє додаткове підтвердження думка, що самоактуалізація виступає системоутворюючою якістю в ціннісно-сислової сфері особистості.

В системі цінностей, досліджених за методикою Ш. Шварца, прослідковується декілька полюсів, які так чи інакше корелюють з показниками самоактуалізації особистості. Першим полюсом є типи цінностей «Самостійність» та «Стимуляція», які мали статистично значущий позитивний зв'язок з переважною більшістю шкал методики САМОАЛ, крім шкал «Цінності», «Погляд на природу людини» та «Контактність». Тим самим ніби підтверджується думка, що прагнення самоактуалізації студентів реалізується переважно в площині самодостатності, відмежування себе від інтересів інших людей, від цінностей співжиття в соціумі.

Наступним полюсом є ціннісні типи «Доброта» та «Універсалізм», які позитивно корелюють зі шкалами «Цінності» та «Погляд на природу людини». Наявність такого цілком логічного поєднання додає узгодженості ціннісно-сислової сфері майбутніх учителів і нових можливостей для її комплексного розвитку. Але негативні кореляції розкривають ймовірні труднощі на цьому шляху: так підвищення рівня самооцінки, впевненості у собі, прагнення незалежності дій супроводжується зниженням рейтингу цінностей доброти та універсалізму, а благополуччя всіх людей цінується менше ще й при зростанні саморозуміння та потреби пізнавати нове.

Лише негативні зв'язки спостерігаються у шкал САМОАЛ з іншим ціннісним полюсом, який об'єднав «Традиції», «Конформність» та «Безпеку». В комплексі вони йдуть врозріз з показниками шкали «Автономність», що пояснюється, на нашу думку, антагонізмом консервативних цінностей та цінностей вільного вибору. Цікаво також, що чим менші бали досліджуваних за шкалою «Саморозуміння», тим більшою є їхня конформність та прихильність до традицій, а зростання загального показника прагнення до самоактуалізації, потреби пізнання та аутосимпатії супроводжується зниженням рівня конформної поведінки та важливості безпеки. Значущість ціннісного типу «Конформність» виявилася також протилежною оцінці спонтанності, що, на нашу думку, розширює її розуміння не лише як вільного прояву емоцій та почуттів, а й як здатності активно діяти під впливом внутрішніх спонук, без безпосереднього дії ззовні, тобто вільно обираючи з можливого діапазону почуттів, думок, способів поведінки.

Питання в тому, що лежить в основі такого вибору, які особливості потребово-мотиваційної сфери студентів матимуть при цьому вирішальне

значення. Аналіз зв'язків ціннісного полюсу «Гедонізм»-«Влада»-«Досягнення» показує, що саме прагнення насолоди та впливу мають спільні позитивні кореляції зі шкалами «Аутосимпатія», «Спонтанність» та «Автономність» і негативні – зі шкалою «Цінності».

Ситуація появи охарактеризованих ціннісних полюсів здається прогнозованою і навіть типовою для сучасного життя, однак за таких умов самоактуалізація особистості студентів виглядає доволі парадоксально і однобічно, тобто вона стає можливою лише в протилежних варіаціях, а не в традиційному для гуманістичної психології поєднанні усіх показників.

Дотримуючись думки, що самоактуалізована особистість має бути в першу чергу високодуховною, ми провели кореляційний аналіз показників методики САМОАЛ і результатів дослідження духовності майбутніх учителів за методиками, запропонованими І.Л. Селівановою. Наведемо отримані дані.

Наріжним каменем взаємозв'язку тут стали твердження, які характеризували духовно багату людину, що підсумовує проаналізовані вище особливості. Молоді люди в переважній своїй більшості не мають високого рівня показників самоактуалізації, вона для них залишається потенційною можливістю, ідеалом, до якого потрібно наблизитися, таким же ідеалом є і духовно багата людина, портрет якої пропонувалося описати. Центральним твердженням зв'язків стала характеристика «хто живе в гармонії з собою та світом», яка позитивно корелювала з загальним показником прагнення до самоактуалізації, а також шкалами «Цінності», «Автономність», «Спонтанність», «Аутосимпатія» та «Гнучкість у спілкуванні».

У зв'язку з цим актуальною є думка, що самоактуалізація є процесом гармонійного розвитку особистості в процесі життєдіяльності [1], тобто здатністю співвіднести свій внутрішній світ з довкіллям та реалізувати власний потенціал і можливості в умовах, які пропонує життя. Отже, особистість, яка здатна до самоактуалізації, це, в першу чергу, гармонійна особистість.

Однак підкреслимо, що в цілому кореляційні зв'язки показників духовного розвитку студентів зі шкалами САМОАЛ незначні. Виявлені негативні кореляції показують невключення певних моральних категорій у структуру самосвідомості майбутніх учителів чи навіть хибне розуміння їхньої сутності, що ставить відповідні завдання їхнього духовного розвитку.

Наскільки сильним є дисонанс між потребами розвитку духовності студентів та реальним станом речей ілюструє також негативний зв'язок між цінністю «гуманність до слабких та беззахисних» і шкалою «Аутосимпатія». Хоча саме духовні цінності «є основою того, щоб особистість пізнала себе (у новій якості), схвалила себе за це духовне надбання та самооцінила. У результаті такої внутрішньої самодіяльності у неї й виникає повага до себе як певне самоставлення, що глибоко переживається» [3, с. 41].

Висновки. Отже, результати дослідження свідчать про важливість самоактуалізації особистості майбутнього вчителя в процесі його професіоналізації. В той же час, на практиці спостерігається недостатній рівень розвитку професійно значущих особистісних характеристик студентів, що потребує врахування в навчально-виховному процесі ВНЗ.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо саме в розширенні змістового наповнення та організаційних можливостей відповідної розвивально-корекційної роботи.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М., 1991. – 299 с.
2. Анцыферова Л.И. К психологии личности как развивающейся системы // Психология формирования и развития личности. – М., 1981. – 311 с.
3. Бех І.Д. Категорія совісті в посткласичному психологічному осмисленні // Педагогіка і психологія. – 2011. – № 1. – С. 33-42.
4. Витин И.А. Теория самоактуализации // Психологический институт РАО: материалы симпозиума. – 2002. – № 1. – С. 123-128.
5. Вязникова Л.Ф. Ценности в образовании: выбор пути развития // Психологическая наука и образование. – 2002. – №4. – С. 88-98.
6. Деркач А.А., Зазыкин В.Г. Акмеология: Учебное пособие. – СПб., 2003. – 364 с.
7. Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности. – М., 1982. – 288 с.
8. Наличаева С.А. Анализ самоактуализации и профессионального выгорания педагогов разного возраста с различным стажем работы // Горизонты образования. – 2012. – №1 (34). – С. 54-59.
9. Селезнева Е.В. Самоактуализация как интегративная личностная компетентность // Мир психологии. – 2011. – №1. – С. 179-192.
10. Словарь / Под. ред. М.Ю. Кондратьева // Психологический лексикон. Энциклопед. словарь в шести томах – М.: ПЕР СЭ, 2006. – 176 с.

Рассмотрены теоретические подходы к проблеме самоактуализации личности, проведён сравнительный анализ результатов экспериментального исследования общего уровня самоактуализации и её отдельных показателей студентов педагогических специальностей и учителей. Обосновывается значение самоактуализации в развитии личности будущего учителя и её интегрирующая роль в функционировании и формировании ценностно-смысловой сферы.

Ключевые слова: самоактуализация личности, ценности, духовные ценности, развитие ценностно-смысловой сферы будущих учителей.

Theoretical approaches to the problem of self-actualization of personality are considered in the article. A comparative analysis of experimental research and the overall level of self-actualization and its individual parameters of students of psychological specialties and teachers is performed. Substantiates the importance of self-actualization in the development personality of the future teacher and its integrating role in the formation and functioning of the value-sense sphere.

Key words: self-actualization, values, spiritual values, meanings of life orientation, development of value-semantic sphere of future teachers.